

TVARNA KULTURA POZNE ANTIKE

IRENA SIVEC-RAJTERIČ

Mestni muzej, Ljubljana

Slovenski prostor je po Dioklecijanovih reformah glede na svojo geografsko neenotnost in politično dogajanje upravno pripadal kar štirim provincam: Venetiji in Histriji, Panoniji Saviji in Panoniji Primi ter Notranjemu Noriku.¹ Ta čas razkrajanja absolutne cesarske moči, delitve imperija ter globoke notranje krize sužnjeposestniškega družbenega reda pa tudi drugače ni prizanesel našim krajem. V 4. stoletju je jugozahodni del Slovenije z utrjevanjem kraških prelazov in obzidjem, ki je potekalo od Rijeke preko Roba, Vrhnike do Rotne vasi v Ziljski dolini, postal branik pred neposrednim vdorom sovražnika v matično Italijo.² Torej je bil del vojne krajine *Alpes Iuliana*, kjer je upravni in ekonomski aparat v vojaških rokah. Temu ustrezno se je spremenila vsa uprava, tako da je npr. vzhodna Slovenija, ki je sodila v novo reorganiziran *Civitas Noricum*, postala nekaka predstraža pred vpadi s severa, in sicer so bile po večjih mestih npr. Poetovioni in Celeji vojaške posadke.³

V tem nemirnem času, pogojenim z ekonomskimi krizami, je pred pustošenjem, najprej zaradi raznih političnih interesov med posamezniki v boju za oblast, kasneje pa zaradi vdorov »barbarov«, služilo naše ozemlje za ščit pred vdorom v samo Italijo. Prebivalstvo je bilo obubožano, zaradi vojn in boleznih zdesetkano, vse to se pa zrcali tudi v materialni kulturi tistega časa. Naše poznavanje stvarne kulture pozne antike je šele v začetni fazi, prav z razstavo »Zaton antike« v Ljubljani leta 1976 smo videli vse kulturne značilnosti tega obdobja. K temu so najprej pripomogla raziskovanja zadnjih let, in ko bo to gradivo v celoti objavljeno, si bo mogoče ustvariti enovitno sliko o materialni kulturi tega časa, tj. od začetka 4. stoletja do pustošenja Hunov v naših krajih. Običajno dobimo najbolj zanesljivo kronološko oporo v gradivu iz nekropol z zaključenimi grobnimi celotami (T. 1: 1—12). Včasih so priloženi novci, ki dajo *terminus ante quem non*. Vendar pri nas zaenkrat ne poznamo večjih nekropol tega časa, predvsem takih ne, ki bi vsebovala grobove s številnimi pridatki.⁴ V Ljubljani obstajajo poznoantični pokopi ob Titovi cesti (Šmidova izkopavanja), Pražakova ulica, Metalka 1974, Groharjeva ulica, Karlovska cesta, pokopi v sarkofagih ob Tobačni ulici,⁵ v Celju na Zgornjem Bregu,⁶ na Ptujju na Zgornjem Bregu,⁷ nekaj grobov poznamo tudi iz Drnovega

in Pristave pri Trebnjem.⁸ Precej poznoantičnega gradiva dobimo tudi v naselbinskih aglomeracijah naših antičnih mest, pri čemer pa nam pogosto manjkajo zanesljivi stratigrafski podatki in se moremo neredko opirati na zgolj kronološko in tipološko analogno gradivo.

Najbolj razširjen in kronološko najtežje določljiv material je lončenina, ki je prisotna tako na naselbinah kot grobiščih. Od fine keramike naj omenim sredozemsko sigillato (Ljubljana, Ptuj), pozne provincialne imitacije sigillate in druge boljše vrste keramike, loščeno keramiko (Ptuj, Ljubljana).⁹ Domača keramična proizvodnja, ki je vsebovala bolj ali manj širok izbor svojih izdelkov ves čas trajanja antike in dalje v dobo preseljevanja ljudstev, je nudila od 4. stoletja dalje najčisto ovalne lonce, sklede z ravno odrezanim robom, krožnike, grobe in finejše melnice (T. 2: 1, 4).¹⁰ Najbolj tipični so enoročajni vrči, ovalnih oblik ali pa ozki in visoki s stisnjenim ustjem (Zgornji breg, pri Trebnjem) (T. 2: 3, 5). Oljenke nimajo več tako pogosto vžgan napis izdelovalca, ornamentirane so z zgodnjekrščanskimi simboli, često so položene, najbolj tipične so tako imenovane afriške (Ptuj) (T. 3: 1—3).¹²

Steklenina je tudi dosti čest inventar na naselbinah in grobiščih. Steklo je zelenkaste in rumene barve, in sicer poznamo enostavne čaše, kozarce na nogi, steklenice, vrče, ki imajo vrat ovit še z eno včasih drugobarvno stekleno nitjo, trebušaste balzamarije, ornament je pogosto brušen (Pristava pri Trebnjem, Ljubljana), včasih so vdete drugobarvne steklene niti ali gumbi (T. 2: 7).¹³ Navadno s pojavom tako imenovanih čebulastih ali T fibul zaznamujemo začetek poznoantičnega obdobja.¹⁴ Te fibule so tipičen relikv moške noše. Sprva so služile za spenjanje častniške hlamide, kasneje v poznocesarskem obdobju je pomenila določeno stopnjo v uradniški hierarhiji in še v času preseljevanja ljudstev je pomenila določeno digniteto.¹⁵ Že več raziskovalcev jih je skušalo tipološko in kronološko urediti. Najnovejši sta sočasni razdelitvi E. Kellerja in Z. Vinskega, ki se v glavnem ujemata. Razdelila sta jih v šest oziroma pet skupin (T. 3: 4—8).¹⁶ Veliko jih je iz naselbinskih in grobnih najdb Emone, Nevioduna in Poetovione.¹⁷ Največ jih je četrtega tipa tako po Z. Vinskem kot po E. Kellerju, torej iz let med 350 in 380. Peti tip, ki se pojavlja okoli leta 400, poznamo iz Emone, posebno razkošne so iz Nevioduna in najnovejših izkopavanj v Poetovionii.¹⁸

K moški, verjetno vojaški noši, sodijo tudi okovi pasnih garnitur, okrašeni v vrezani tehniki, ki so se ohranili iz Hrušice, Ljubljane in Ptuja (T. 4: 12).¹⁹ Pasni okov iz Ptuja je dokaj umetelno izdelan, v vrezani tehniki, okrašen je z volutami, trikoten vrh je zaključen v obliki človeške maske, ob straneh se proti vrhu stegujeta dva panterja (T. 4: 11). Te pasne sponje so značilne predvsem za obdonavska najdišča (Dalj, Sisak, Carnuntum), kjer moramo iskati tudi njih delavnice. Značilne so za zadnjo tretjino 4. in začetek 5. stoletja.²⁰ Nekoliko starejše so sponje s polkrožnim okovom in amforaste pasice, ki jih poznamo iz Ljubljane (T. 4: 9), Dan in Drnovega, kjer je skupaj s križno fibulo četrtega tipa.²¹ Ta čas potrjujejo tudi novčne najdbe Konstanca II., Valensa in Valentinijana I.²² Nekoliko mlajše so sponje s pravokotnim okovom (Ljubljana, Ptuj), ki jih najdemo skupaj s čebulastimi fibulami petega tipa (T. 4: 6).²³ V isti čas sodijo tudi sponje, katerih lok se končuje v obliki živalskih glav (T. 4: 8).²⁴ Tudi pasni jezički srčaste oblike imajo veliko analogij

in so datirani v zadnja desetletja 4. stoletja.²⁵ K vojaški opremi sodi tudi izjemen fragment oklepa s Hrušice z upodobitvijo Minerve, čelada iz Ljubljane, sulične in puščične osti, najdene predvsem na najdiščih v sklopu zapornih zidov (Hrušica, Ajdovščina, Martinj hrib).²⁶ Vse to orožje bo mogoče natančneje opredeliti le v sklopu posameznih najdišč.

K materialnim ostankom, ki so sodili k ženski noši, prištevamo razne oblike fibul, med njimi so značilne fibule v obliki rogatih živali (jelena), ptičev (pava) in mačjih zveri iz rodu mačk (leva). Oblikovanje spon v živali — jelena, pava, je pripisovati krščanskemu vplivu, kjer imajo simboličen pomen. Take fibule poznamo iz Drnovega, Ljubljane, Celja in Ptuja (T. 4: 15, 17).²⁷ Pojavljajo se od začetka 5. stoletja tja v čas preseljevanja ljudstev. Uhani so relativno redki, običajno so sestavljeni iz obročka, iz katerega visijo paličasti obeski, ki imajo nataktno perlo (npr. Ljubljana, Brezje pri Zrečah, Ptuj) (T. 4: 4).²⁸ V času Valentinjana in Valensa, tj. konec 4. stoletja, se pojavijo liti uhani s kocko oziroma poliedrom (Ljubljana, Jakopičev vrt) (T. 4: 7), katerih uporaba se prav razmahne šele v času preseljevanja ljudstev (enako kot noša uhanov s košarico).²⁹ Od začetka 4. stoletja se pojavljajo metalne trakaste zapestnice, ki imajo zaključke oblikovane v živalske, običajno kačje glave. To je bilo relativno ceneno in zato zelo razširjeno potrošno blago in jih poznamo tako iz grobiščnih kot naselbinskih najdb Emone, Nevioduna, Celeje, Poetovione, grobišča Brezje pri Zrečah, v mnogih variantah (T. 1: 11, 12).³⁰ Pojavljati se začnejo od druge polovice 4. stoletja naprej, njihova uporaba pa sega še v čas preseljevanja ljudstev.³¹ Za ta čas so značilni tudi razni bronasti, srebrni in koščeni kozmetični instrumenti, metalne in koščene igle lasnice, ki imajo zgornji del oblikovan bikonično, v obliki poliedra, včasih se končujejo z živalskimi protomi-ptico (T. 4: 13, 14).³²

Krizo gospodarskega in monetarnega sistema dokazujejo tudi najdbe tehtnic in uteži zanje, ki so za naš prostor kar številne. Poznamo nekaj ostankov tehtnic iz Polhograjske gore, iz Ajdovskega gradca pri Vranju ter uteži iz Orehka pod Gorjanci, Zgornjega Brega pri Ptuj in Trebnjega.³³ Čeprav je krščanstvo postalo v sredini 4. stoletja državna religija, pa imamo zanjo relativno malo drobnih materialnih pričevanj. Najbolj znani so svečniki s kristogrami, dva zaobljubna sta bila najdena v Rogoznici pri Ptuj, en bronast v Emoni (insula XII) ter eden v Škocjanskih jamah; tudi obesek iz groba 858 (T. 4: 10) ima religiozen pomen.³⁴ Iz Ljubljane in Ptuja poznamo tudi oljenke s kristogramom.³⁵ Zgovorna je tudi oljenka z napisom *Lux mundi* iz Pleterij.³⁶

Z razpadom zahodnorimskega cesarstva se nekako neha tudi poznoantično obdobje. Vendar pa lahko ugotovimo, da so se nekateri kulturni elementi pozne antike, čeprav včasih v nekoliko spremenjeni obliki, ohranili se v čas preseljevanja ljudstev in celo v slovansko dobo. Okraševanje v vrezani tehniki (Kerbschnitt) je zelo priljubljeno pri Vzhodnih Gotih (na fibulah in pasnih sponah). Uhani s kocko (in poliedrom) ter košarico so v uporabi do sredine oziroma do konca 6. stoletja.³⁷ Izdelovanje fibul v obliki živali se nadaljuje do 7. stoletja (fibula v obliki pava iz Bleda in Invillina).³⁸ Razne okrogle fibule, ki so bile v pozni antiki čestokrat okrašene z emajlom (le-ta se velikokrat ni ohranil), so v času preseljevanja dekorirane z vloženo stekleno pasto.³⁹ Poleg tega poznamo nekaj primerov slovanskih pokopov v ruševinah

poznoantičnih gradbenih ostankov (Smokuč pri Žirovnici)⁴⁰ ali pa se slovenski pokopi nadaljujejo ob poznoantičnih (Brezje pri Zrečah, Puščava pri Slovenj Gradcu, Laška vas, Ptuj Panorama, Pristava pri Trebnjem).⁴¹ Tu so našli v slovanskem grobu poleg obsenčnih obročkov še fibulo s čebulastimi zaključki; enak primer sekundarne uporabe čebulaste fibule je v Šmidovem grobu 4 iz Kranj-Lajha.⁴²

Če še enkrat preletimo materialno kulturo pozne antike, vidimo, da je ohranil slovenski prostor relativno dosti pričevanj, vendar bo potrebno še veliko raziskovanj na tem področju, preden bo mogoče podati celoten prikaz drobnega materiala. Čeprav nam je s sintezami poznantičnega grobišnega materiala madžarske Panonije in južne Bavarske⁴³ delo nekoliko olajšano, pa moramo kljub nekaterim skupnim značilnostim, upoštevati specifiko našega prostora, ki je sicer sprejemal razne vzpodbude, a jih je po svoje preoblikoval, kajti, če ne bi bile njemu lastne, ne bi preživele tistega časa.

¹ P. Petru, *Zaton antike v Sloveniji* (Ljubljana 1976).

² P. Petru, Novejše arheološke raziskave Claustra Alpium Iuliarum in kasnoantičnih utrd v Sloveniji, *Arheološki vestnik (AV)* 23 (1972) 343 ssq.

³ P. Petru, *Zaton antike*.

⁴ Večjih poznoantičnih nekropol kot so v Lauriacu, Intercisi ali Csákváru z enkrat ne poznamo.

⁵ Grobiščno gradivo iz Emone (Schmidova izkopavanja, pokopi ob Tobačni ulici, na Karlovski cesti) do leta 1960 je objavljeno S. Petru, *Emonske nekropole (Emona I)*, Katalogi in monografije 7 (1972); ob Pražakovi ulici L. Plesničar-Gec, *Severno emonsko grobišče (Emona II)*, Katalogi in monografije 8 (1972); ob Metalki izkopanih 120 grobov (neobjavljeno, Mestni muzej).

⁶ A. Bolta, Rimsko grobišče na Bregu pri Celju, *AV* 8 (1957) 317—327.

⁷ I. Mikl-Curk, Poznoantično grobišče na Zgornjem Bregu v Ptuj, *Časopis za zgodovino in narodopisje (CZN)* n. v. 2 (1967) 46.

⁸ S. in P. Petru, *Neviodunum (Drnovo pri Krškem)*, Katalogi in monografije 15 (1977). T. Knez, Novi rimski grobovi na Dolenjskem, *Razprave 1. razr. SAZU* 6 (1969) 126.

⁹ I. Mikl-Curk, Nekaj misli o poznoantični materialni kulturi v Sloveniji, *AV* 23 (1972) 377.

¹⁰ I. Mikl-Curk, *op. cit.*, 378.

¹¹ I. Mikl-Curk, Poznoantično grobišče na Zgornjem Bregu v Ptuj, *CZN* n. v. 2 (1967) 50. P. Petru, Poskus časovne razporeditve lončenine iz rimskih gro-

bov na Dolenjskem in Posavju, *Razprave 1. razr. SAZU* 6 (1969) 210 ssq.

¹² Z. Šubic, Rimske oljenke v Sloveniji, *AV* 26 (1976) 83, sl. 19, 21. I. Mikl-Curk, *AV* 23 (1972) 378, op. 19; Eadem, *Poetovio I*, Katalogi in monografije 13 (1976) T. XVIII, 12; T. XIX, 1—16; T. XX, 1—4. S. Petru, *Emona I*, T. XLV, 13 (grob 670); T. LXXV, 17 (kv. K); T. XCVII, 8, 9; T. XCVIII, 5, 6; T. CIV, 6.

¹³ V. Starè, Poznoantično grobišče na Ravnem Brdu, *AV* 3 (1952) risba 1, 2. S. Petru, Antično steklo iz dolenjskih grobov, *Razprave 1. razr. SAZU* 6 (1969) s. 177, sl. 1 (Pristava pri Trebnjem); 176, T. 12, 14—15 (Drnovo). L. Plesničar-Gec, *Bicchieri vitrei tardoantichi di Emona Srednjovekovno staklo na Balkanu* (Beograd 1975) 49 ssq. Z. Šubic, Tipološki in kronološki pregled rimskega stekla v Poetovionu, *AV* 25 (1974) 42 ssq.

¹⁴ Prim. v žganem grobu 265 v severnoemonskega grobišča skupaj z oljenko *VIBIANI*: L. Plesničar-Gec, *Emona II*, T. LXXIII, 5.

¹⁵ Z. Vinski, Kasnoantični starosjedioci u salonitanskoj regiji prema arheološkoj ostavštini predslavenskog supstrata, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 69 (1974) 9 ssq.

¹⁶ Z. Vinski, *op. cit.*, 9 ssq. E. Keller, *Die spätrömischen Grabfunde in Südbayern*, Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 14 (1971) 57—60, Abb. 11, W. Jobst, *Die Fibeln aus Lauriacum*, Forschungen in Lauriacum 10/1975 (Linz 1975).

¹⁷ S. Petru, *Emona I*, T. XCIII, 5—16; iz poznoantičnih naselbinskih plasti Ja-

kopičevega vrta (7 primerkov) in ob šoli Majde Vrhovnik (5 primerkov); Drnovo: Z. Vinski, *op. cit.*, 8, op. 9; Ptuj: I. Mikl-Curk, *Poetovio I*, T. XXIV, 11—18, 20 do 25; Sv. Gora: D. Vuga, Sveta Gora v Zaslavju (Rovišče), AV 25 (1974) 437, Tab. I, 1.

¹⁸ Najdišče »Majda Vrhovnik« v Ljubljani (v pripravi za tisk) in Z. Vinski, *op. cit.*, T. IV, 2. Drnovo: Z. Vinski, *op. cit.*, Tab. III, 22. P. Petru, *Zaton antike*. Ptuj, neobjavljeno, bilo na razstavi Zaton antike.

¹⁹ Hrušica: P. Petru, Rimski paradni oklep s Hrušice, *Situla* 14—15 (1974) 234 ssq. Ljubljana: H. Bullinger, *Spätantike Gürtelbeschläge*, Dissertationes Archaeologicae Gandenses 12 (1969) 61, T. X, 3, 3 a; 33, T. XVIII, 1. Ptuj: I. Mikl-Curk, *Poetovio I*, T. XXVIII, 4. H. Bullinger, *op. cit.*, T. XVI, 2, 2 a; s. 61, T. X, 2, 2 a.

²⁰ Glej op. 19 ter E. Keller, *op. cit.*, 71, v opombi 373 so našteje vse analogije.

²¹ M. Slabè, Poznoantični staroselski grob iz Dan pri Starem trgu, AV 25 (1974) 417—423. P. Petru, *Razprave I. razr. SAZU* 6 (1969) 211, T. 1, 15.

²² E. Keller, *op. cit.*, 65, v uporabi so do začetka 5. stoletja. Z enakimi novci je bila tudi v grobu 229 (Pražakova ul.): L. Plesničar-Gec, *Emona II*, T. LXIV, 3.

²³ E. Keller, *op. cit.*, 61, Abb. 23, 3—4. I. Mikl-Curk, *Poetovio I*, T. XXVI, 16—18. S. Petru, *Emona I*, grob 633, T. XLI, 3 a, 3 b.

²⁴ E. Keller, *op. cit.*, 61. S. Petru, *Emona I*, T. LXXVI, 31—32; T. LXI, 17. L. Plesničar-Gec, *Emona II*, grob 214, T. LX, 11—12 (z loščeno oljenko in novcem Trajana Decija); Naselbinska najdba na lokaliti Sumi (Ljubljana, Mestni muzej) tipa Spontino, to je čas od 380 do 420 po H. W. Böhme, *Germanische Grabfunde des 4. bis 5. Jahrhunderts*, Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 19 (1974) 71.

²⁵ P. Petru, *Razprave I. razr. SAZU* 6 (1969) 211.

²⁶ P. Petru, AV 23 (1972) 355 ssq.

²⁷ Drnovo: P. Petru, *Zaton antike*. Ljubljana: P. Petru, *ibidem* — naselbinska najdba. Celje: R. Noll, *Vom Altertum zum Mittelalter* (Wien 1958) 48, inv. 1380. Ptuj: I. Mikl-Curk, *Poetovio I*, T. XXIV, 19 (jelen), T. XXIV, 8—9 (gola).

²⁸ Ljubljana: S. Petru, *Emona I*, Karlovška cesta, grob 1 (1337), 122, T. CXV, 6. L. Plesničar-Gec, *Emona II*, grob 220, T. LXI, 11. Breg v Celju: A. Bolta, AV 8 (1957) 326, sl. 9 a. Brezje pri Zrečah: S. Pahič, *Razprave I. razr. SAZU* 6 (1969), grob 9 in 15, 252, sl. 17. Ptuj: I. Mikl-Curk, *Poetovio I*, T. XXIX, 28, 30.

²⁹ Jakopičev vrt (Ljubljana): L. Plesničar-Gec, *Emona v pozni antiki*, AV 21—22 (1970-71) 121, sl. 3. A. Kloiber, *Die Gräberfelder von Lauriacum, Ziegelfeld, Forschungen in Lauriacum* 4—5 (Linz 1957) 83, 89, 103, 121. E. B. Vágo, I. Bóna, *Der spätromische Südostfriedhof, Die Gräberfelder von Intercisa I*, (Budapest 1976) 196. M. Slabè, *Dravljje, Situla* 16 (1975) 16, tu je zbrana vsa literatura o uhanih s poliedrom na Slovenskem.

³⁰ Ljubljana: S. Petru, *Emona I*, T. XCIV, 4, 23—31; Prešernova cesta: L. Plesničar-Gec, AV 18 (1967) 141, 145, T. 4, 9—10; Metalka: grob 43 (par, neobjavljeno). Ptuj: I. Mikl-Curk, *Poetovio I*, T. XXIX, 3; T. XXVIII, 46, 48, 49. Zreče: S. Pahič, Antični in staroslovenski grobovi v Brezju nad Zrečami, *Razprave I. razr. SAZU* 6 (1969) 252, sl. 17. Javor: M. Guštin, T. Knific, Halštatske in antične najdbe iz Javora, AV 24 (1973) 840 ssq, sl. 1, 1—2. Največ analogij za te zapetnice dobimo na grobišču v Espelmayrfeldu — prim.: A. Kloiber, *Die Gräberfelder von Lauriacum, Espelmayrfeld, Forschungen in Lauriacum* 8 (Linz 1968), grob 32 b (T. XVII, 4 a); grob 31 a (T. XVI, 1 a, 6 a); grob 16 a (T. XIV, 12); grob 61 a novi (T. XXI, 1).

³¹ V času preseljevanja ljudstev imajo često kijasto oblikovane zaključke; zelo pogoste so pa železne, na katerih se pa zaradi rje da težko razpoznati eventualen živalski zaključek: npr. Ajdovski gradec, grob 22; W. Bachran, *Das Gräberfeld in P. Petru, T. Ulbert, Vranje pri Sevnici*, Katalogi in monografije 12 (1975) 103 ssq, sl. 42, b in c.

³² Ljubljana: S. Petru, *Emona I*, T. XCIV, 43, 44, 46—52 (poslednja ima na vrhu ptico — enaka igla je najdena tudi v insuli XXXII, ravno tako je poznanih večje število okrasnih kovinskih in koščenih igel s kompleksa ob šoli Majde Vrhovnik (v pripravi za tisk). Ptuj: I. Mikl-Curk, *Poetovio I*, T. XXVII, 30—36, 37 (igla s ptico), T. XXX, 1—17, 20—29. Sami po sebi se dajo ti predmeti težko datirati. Na grobišču v Espelmayrfeldu (Lauriak) sta npr. koščena igla z oval-

no glavico in srebrna s piramidalno oblikovano skupaj v grobu z dvema paroma zapestnic, ki imata zaključke v obliki živalskih glav — grob 62, stari: A. Kloiber, *op. cit.*, 50, T. XIX, 62, 2, 3.

³³ P. Petru, T. Ulbert, *Vranje pri Sevnici*, Katalogi in monografije 12 (1975) 16 s starejšo literaturo in P. Petru, *Ajdovski gradec*, Kulturni in naravni spomeniki Slovenije 52 (1975) 13; Idem, *Zgodnjesrednjeveška naselbina na Polhograjski gori nad Polhovim gradcem*, AV 18 (1967) 455, sl. 1. S. Petru, *Nekaj zgodnjesrednjeveških najdb iz Gorjanec*, AV 18 (1967) 441, sl. 1, 1. I. Mikl, *K topografiji rimske mestne četrti na današnjem Zgornjem Bregu v Ptuj*, AV 15—16 (1964-65) 271, T. 2, sl. 12. S. Gabrovec, *Poročilo o slučajnih najdbah v Sloveniji*, AV 5 (1954) 147, T. II, 5.

³⁴ R. Noll, *Zwei unscheinbare Kleinfunde aus Emona*, AV 19 (1968) 84, Abb. 4 (s starejšo literaturo). P. Petru, *Zaton antike* (vsi na eni tabli).

³⁵ Prim. op. 34. J. Klemenc, *Zgodovina Emona, Zgodovina Ljubljane I* (1955) 356. Oljenka iz insule XXX: 2. Z. Šubic, AV 26 (1975) sl. 19. Škocjanske jame: A. Degrassi, *Le grotte carsiche nell'età romana*, *Le grotte d'Italia* 3 (1929) 13.

³⁶ P. Petru, *Zaton antike*.

³⁷ Z. Vinski, *Rani srednji vijek u Jugoslaviji od 400. do 800. godine*, *Vjesnik AMZ* 3—5 (1971) 57.

³⁸ J. Kastelic, *Slovenska nekropola na Bledu*, *Dela I. razr. SAZU* 13 (1960) 25, sl. 20, 1. Invillino-Colle Santino: V. Bierbrauer, *Gli scavi a Ibligo-Invillino, Aquileia Nostra* 44 (1973) fig. I, 5. Teurnia, grob 25: G. Piccottini, *Das spätantike Gräberfeld von Teurnia, St. Peter in Holz*, *Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie* 66 (1976) 35, T. XIX, 5.

³⁹ V grobu 277 na grobišču Bled I je bila najdena fibula, ki ima analogijo v fibuli iz kompleksa ob šoli Majde Vrhovnik (Ljubljana): J. Kastelic, *op. cit.*, 25, sl. 19, 6. Dravlje, grob 33: M. Slabè, *Dravlje*, 61, T. 10, 3.

⁴⁰ A. Valič, AV 13—14 (1962-63) 565 ssq.

⁴¹ S. Pahič, *Razprave I. razr. SAZU* 6 (1969) 248 (z vso starejšo literaturo).

⁴² J. Žmauc, *Das Gräberfeld in Lajh bei Krainburg*, *Jahrbuch der Zentral-Kommission NF* 2 (1904) 270 ssq, Fig. 236 c.

⁴³ V. Lany, *Die spätantiken Gräberfelder von Pannonien*, *Acta Arch. Acad. Sc. Huug*, 24 (1972) 53—213. E. Keller, *op. cit.*

ZUR SPÄTANTIKEN MATERIELLEN KULTUR SLOWENIENS

Zusammenfassung

Infolge seiner geographischen Uneinheitlichkeit und verschiedener politischer Geschehnisse gehörte der heutige slowenische Raum nach den Diokletianischen Reformen zu nicht weniger als vier Provinzen (Venetia et Histria, Pannonia Savia, Pannonia Prima, Noricum Mediterraneum).¹ In der Zeit des Verfalls der absolutistischen Kaisermacht, der Teilung des Imperiums und einer tiefen Krise des Sklavenhaltersystems wurde dieser Raum in Mitleidenschaft gezogen und sein südwestlicher Teil im 4. Jahrhundert der Militärprovinz *Alpes Iuliana* einverbleibt.² Dementsprechend erfuhr auch die Verwaltung im übrigen Gebiet des heutigen Slowenien eine Veränderung und der östliche zum neuorganisierte *Civitas Noricum* gehörende Teil wurde ein Vorposten gegen den vom Norden drohenden Einfällen.³

In dieser unruhigen Zeit der wirtschaftlichen Krisen verarmte die Bevölkerung, die durch Kriege und Seuchen dezimiert wurde, was sich alles in ihrer materiellen Kultur widerspiegelt. Unsere Kenntnisse der spätrömischen Kultur befinden sich zurzeit noch im Anfangsstadium. Erst nachdem das ganze Material der Epoche veröffentlicht worden ist, sind wir imstande ein einheitliches Bild dieser Kultur vom Anfang des 4. Jahrhunderts bis zur Verheerung des in Frage stehenden Gebietes durch die Hunen darzubieten. Den sichersten Anhaltspunkt für die chronologische Interpretation der Kultur gibt uns gewöhnlich das Material der Bestattungsplätze mit geschlossenen Grabeinheiten (**Taf. 1: 1—12**). Manchmal wurden die Münzen beigegeben, welche einen Terminus ante quem non bieten. Doch sind bei uns einseitig keine grosseren Nekropolen dieser Zeit bekannt.⁴ Bisher sind in Slowenien spätantike Bestattungsplätze in Ljubljana, Celje, Ptuj (Zgornji Breg), Drnovo,

Pristava pri Trebnjem entdeckt worden.⁵⁻⁸ Ziemlich viel spätantikes Material geben auch unsere römischen Städte, wobei aber häufig zuverlässige stratigraphische Angaben fehlen, so dass wir uns nicht selten auf chronologisch und typologisch analoge Funde stützen müssen.

Das verbreitetste und am schwersten bestimmbare Material ist das Tongeschirr, welches sowohl in Siedlungen wie auf Gräberfeldern zu finden ist. Von Feinkeramik seien die mediteranische Sigillata (Ljubljana, Ptuj), die spätprovinzialen Sigillatanachahmungen und andere feinere Arten wie polierte Keramik (Ljubljana, Ptuj); erwähnt.⁹ Die einheimische Keramikproduktion, die mit einer mehr oder Weniger breiten Auswahl der Erzeugnisse die ganze Epoche der Antike hindurch bis in die Völkerwanderungszeit hinein bestand, bot vom 4. Jahrhundert an eiförmige Töpfe, Schüsseln mit straff hochgezogener Wandung, Teller, grob und fein gearbeitete Reibschalen (Taf. 2: 1-4). Am typischsten sind ovale Einhenkelkrüge, Zweihenkelgefäße und Krüge mit hohem Körper, konkavem Hals und Trichter-mündung (Taf. 2: 3, 5).¹¹ Die Öllampen zeigen nicht mehr so häufig eine eingebrannte Inschrift des Erzeugers, dafür sind sie aber oft poliert oder mit frühchristlichen Symbolen verziert. Am typischsten sind die sogenannten afrikanischen Lampen (Ptuj) (Taf. 3: 1-3).¹²

Das Glasinventar, grünlich oder gelb, ist in Siedlungen und auf Gräberfeldern ein stark vertretenes Material. Wir kennen einfache Becher, Fussgläser, Flaschen, Glaskrüge, deren Hals mit einem andersfärbigen Glasfäden umschlungen ist und bauchförmige Balsamarien. Das Ornament ist oft geschliffen (Pristava bei Trebnje, Ljubljana), manchmal sind andersfärbige Glasfäden oder Knöpfe eingefasst (Taf. 2: 7).¹³ Mit dem Erscheinen der Zwiebelkopffibeln beginnt die spätantike Periode.¹⁴ Diese Fibeln sind ein typischer Überrest der Männertracht, zunächst dienten sie zum Zuknöpfen der Offiziersshlamida, in der Spätkaiserzeit bedeuteten sie aber einen gewissen Amtrrang und noch in der Völkerwanderungszeit waren sie ein Zeichen der Würde.¹⁵ Schon mehrere Forscher haben versucht, sie typologisch und chronologisch einzuordnen. Am neuesten sind die gleichzeitig durchgeführten Einordnungen von E. Keller und Z. Vinski, die hauptsächlich übereinstimmen. Die beiden Forscher haben sie in sechs bzw. fünf Gruppen geteilt (Taf. 3: 4-8).¹⁶ Viele solche Fibeln stammen aus den Siedlungen und Gräberfeldern von Emona, Nevodunum und Poetovio.¹⁷ Die meisten stellen den vierten Typus dar und stammen sowohl nach Z. Vinski wie E. Keller aus der Zeit zwischen 350 und 380. Den fünften Typus, der um 400 erscheint, kennen wir aus Emona, besonders viele Fibeln dieser Art sind aber in Drnovo und bei den letzten Ausgrabungen in Ptuj gefunden worden.¹⁸

Zur Männer-, wahrscheinlich Militärtracht gehören auch die in Kerbschnitttechnik verzierten Gürtelbeschläge, die uns aus Hrušica, Ljubljana und Ptuj erhalten geblieben sind (Taf. 4: 11, 12).¹⁹ Die Gürtelschnallen dieses Typus sind vor allem charakteristisch für die Fundorten des Donaugebiets (Dalj, Sisak), wo auch ihre Werkstätten zu suchen sind. Sie sind kennzeichnend für das letzte Drittel des 4. und den Anfang des 5. Jahrhunderts.²⁰ Etwas älter sind die Schnallen mit einem halbkreisförmigen Beschlag und die amphoraförmigen Gürtelbeschläge, denen wir in Ljubljana und Drnovo begegnen (Taf. 4: 9), wo sie zusammen mit den Zwiebelkopffibeln des 4. Typus vorkommen.²¹ Diese Zeit wird auch durch die Münzenfunde der Kaiser Constantius II., Valens und Valentinian I. bezeugt.²²

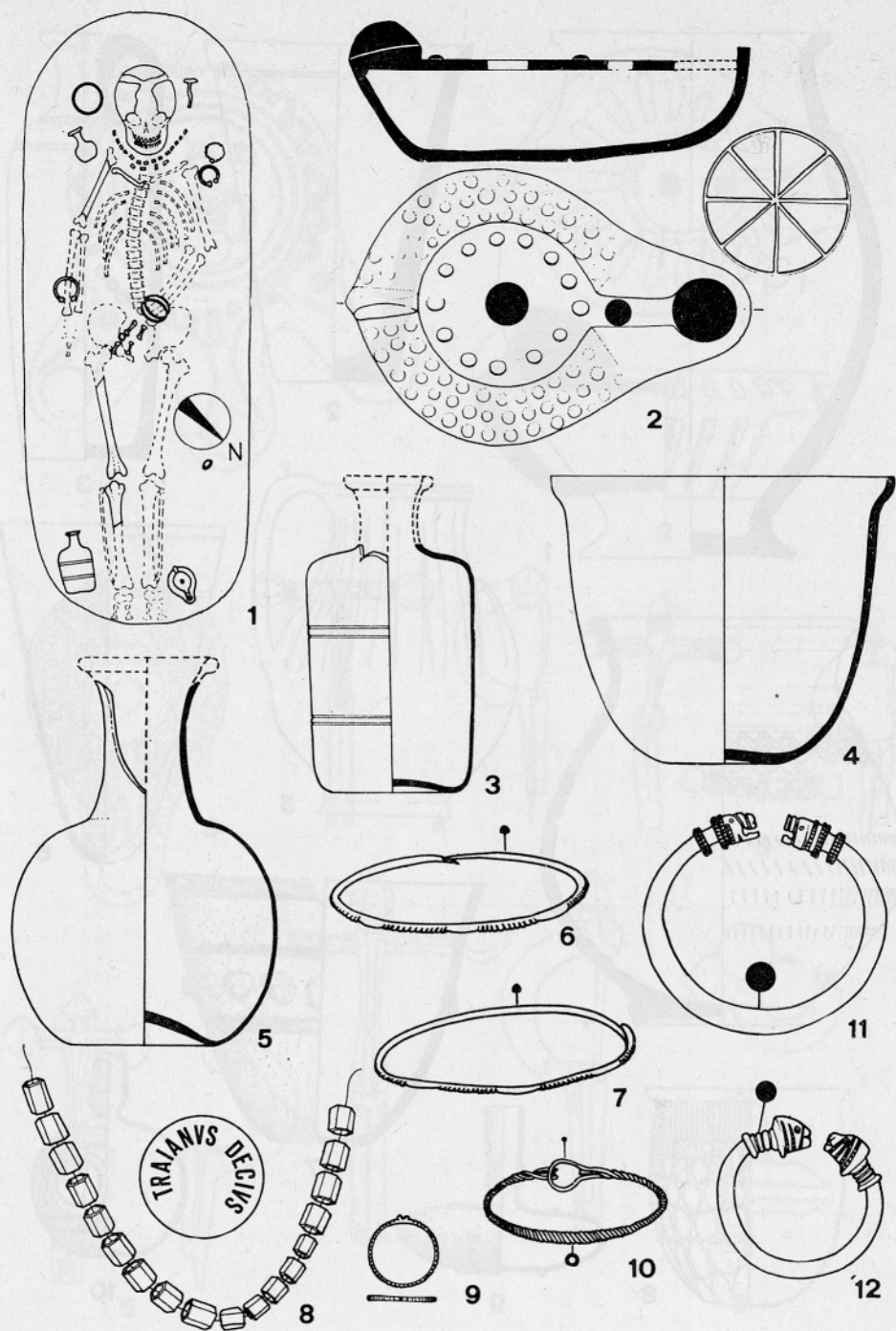
Etwas jünger sind die Schnallen mit einem rechteckigen Beschlag (Ljubljana, Ptuj), die wir zusammen mit den Zwiebelkopffibeln des 5. Typus finden (Taf. 4: 6).²³ In dieselbe Zeit gehören die Schnallen, deren Bügel mit einem Tierkopf abgeschlossen ist (Taf. 4: 8).²⁴ Auch die herzförmigen Gürtelzungen weisen viele Analogien auf und datieren in die letzten Jahrzehnte des 4. Jahrhunderts.²⁵ Zur militärischen Ausrüstung gehören noch das Fragment eines prächtigen Panzers mit Abbildung der Minerva aus Hrušica, ein Helm aus Ljubljana und die Lanzen- und Pfeilspitzen, die vor allem in den Claustra von Hrušica, Ajdovščina und Martinj hrib gebunden worden sind.²⁶ All diese Waffenstücke sind nur innerhalb der einzelnen Fundorte näher zu bestimmen.

Zur Frauentracht zählen Fibeln in verschiedenen Formen, darunter sind die in Form von hornköpfigen Tieren (der Hirsch), Vögeln (der Pfau) und Katzen-

raubtieren (der Löwe) charakteristisch. Solche Tierfibeln sind auf die altchristliche Symbolik zurückzuführen. Sie sind uns aus Triest, Drnovo, Ljubljana, Celje und Ptuj bekannt (**Taf. 4: 15, 17**).²⁷ Sie erscheinen am Anfang des 5. Jahrhunderts und kommen bis in die Völkerwanderungszeit hinein vor. Die Ohringe sind verhältnismässig selten anzutreffen, meist bestehen sie aus einem, Ring von dem stabförmige Behänge mit einer Perle herunterhängen (Ljubljana, Ptuj, Brezje bei Zreče (**T. 4: 4**)).²⁸ In der Zeit des Valentinian und Valens, d. h. Ende des 4. Jahrhunderts erscheinen gegossene Ohringe mit Würfel bzw. Polyäder (Ljubljana) (**Taf. 4: 7**), welche aber bei uns in der Völkerwanderungszeit allgemeinen Gebrauch finden.²⁹ Seit dem Anfang des 4. Jahrhunderts kommen bandförmige und einfach verzierte Metallarmringe vor, dennoch sind am typischsten die Armbänder, deren Ende in Form eines Tierkopfes, gewöhnlich eines Schlangenkopfes, gestaltet sind. Diese waren verhältnismässig billig und deshalb ein sehr verbreiteter Verbrauchsartikel. Wir kennen sie sowohl als Grab- wie Siedlungsfunde aus Ljubljana, Drnovo, Celje, Ptuj und Brezje bei Zreče (**Taf. 1: 11, 12**).³⁰ Sie erscheinen von der zweiten Hälfte des 4. Jahrhunderts an, ihr Gebrauch reicht aber noch bis in die Völkerwanderungszeit hinein.³¹ Für diese Zeit ind kennzeichnend noch verschiedene bronzene, silberne und beinerne kosmetische Geräte, darunter Haarnadeln aus Metall und Bein, deren Oberteil bykonisch oder polyäderförmig ist; manchmal laufen sie in ein Vogelprotom aus (**Taf. 4: 13, 14**).³² Die Krise des wirtschaftlichen und monetären Systems bezeugen auch die Funde von Waagen und Gewichten (Polhograjska gora, Vranje, Orehek, Zgornji Breg bei Ptuj und Trebnje).³³ Obwohl das Christentum in der Mitte des 4. Jahrhunderts eine Staatsreligion wurde, ist es nur durch verhältnismässig wenige Kleinfunde vertreten. Am bekanntesten sind Leuchter mit Christogrammen (Rogoznica bei Ptuj, Ljubljana, Škocjanske jame), Anhänger aus Grab 858 (**Taf. 4: 10**)³⁴ und Öllampen mit Christogrammen oder christlichen Symbolen.³⁵ Ein beredtes Zeugnis ist jedenfalls die Lampe aus Pleterje mit der Inschrift *Lux mundi*.³⁶

Mit dem Verfall des weströmischen Kaisertums geht auch die Spätantike zu Ende. Doch können wir feststellen, dass einige spätrömische Kulturelemente, obwohl in etwas veränderter Form, bis in die Völkerwanderungszeit und sogar in die altslawische Periode hinein erhalten geblieben sind. Der Verzierung in Kerbschnitttechnik begegnet man bei den Ostgoten. Die Polyäder- und Körbchenohrringe finden sich im Gebrauch bis zum Ende des 6. Jahrhunderts,³⁷ während die Produktion von Tierfibeln bis zum 7. Jahrhundert (Pfaufibeln aus Bled I und Invillino) anhält.³⁸ Verschiedene Rundfibeln, in der Spätantike oft mit Email verziert, sind in der Völkerwanderungszeit mit eingefasster Glaspaste dekoriert (Bled I, Dravlje).³⁹ Ausserdem sind uns einige slawische Bestattungen in den spätrömischen Bauresten bekannt (Smokuč bei Zirovnica).⁴⁰ Übrigens fanden aber sie slawischen Bestattungen meist neben den schon bestehenden spätantiken Bestattungsplätzen (Ptuj, Brezje bei Zreče, Pristava bei Trebnje) statt.⁴¹ Im letztgenannten Fundort wurde in einem slawischen Grab neben Schläfferringen noch eine Zwiebelkopffibel gefunden. Einen gleichen Fall des sekundären Gebrauches von Zwiebelkopffibeln stellt das von Schmidt entdeckte Grab 4 auf dem Gräberfeld Kranj-Lajh.⁴²

Werfen wir nochmals einen Blick auf die spätantike materielle Kultur in Slowenien, so stellen wir fest, dass uns in diesem Raum verhältnismässig viele ihrer Zeugnisse erhalten geblieben sind. Doch es bedarf noch einer intensiven Arbeit, bevor uns möglich wird, eine vollständige Darstellung von Kleinfunden anzubieten. Obwohl die Arbeit durch die bereits durchgeführten Synthesen der spätantiken Grabfunde im ungarischen Teil von Panonien und in Südbayern erleichtert wird,⁴³ muss man ungeachtet einiger gemeinsamer Züge die Spezifika unseres Raumes berücksichtigen. Dieser empfing zwar Elemente von aussen, gestaltete sie aber auf eine ihm eigene Art um, so dass sie in assimilierter Form fortbestanden.

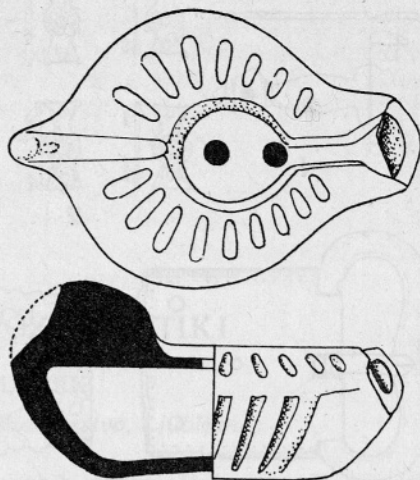
T. 1 Emona II, grob 214 (1/2 nar. vel.) — Emona II, Grab 214 (1/2)

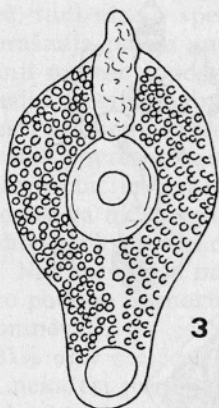
T. 2 1, 3 Drnovo; 2, 5, 6 Ptuj; 4 Emona II, grob 175; 7—11 Emona I (1—6, 9, 10 = 1/4; 7, 8 = 1/2 nar. vel.) — 1, 3 Drnovo; 2, 5, 6 Ptuj; 4 Emona II, Grab 175; 7—11 Emona I (1—6, 9, 10 = 1/4; 7, 8 = 1/2)

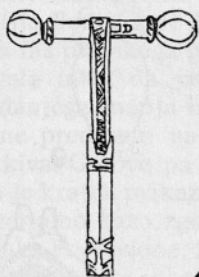
1

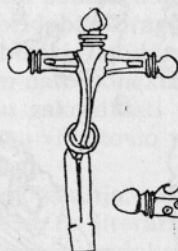
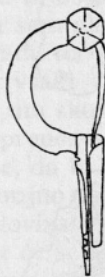
2

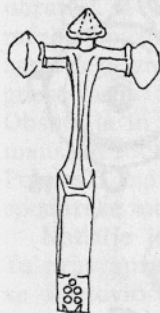
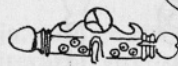
3

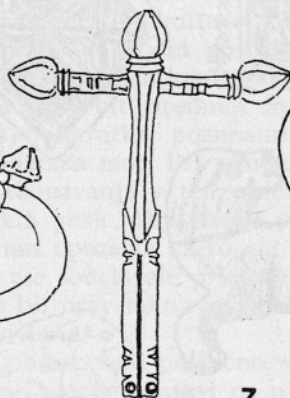
4

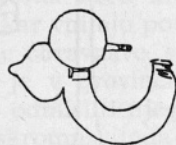
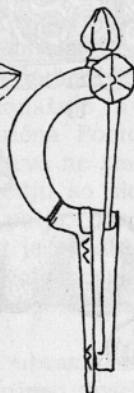
5

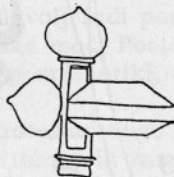
6

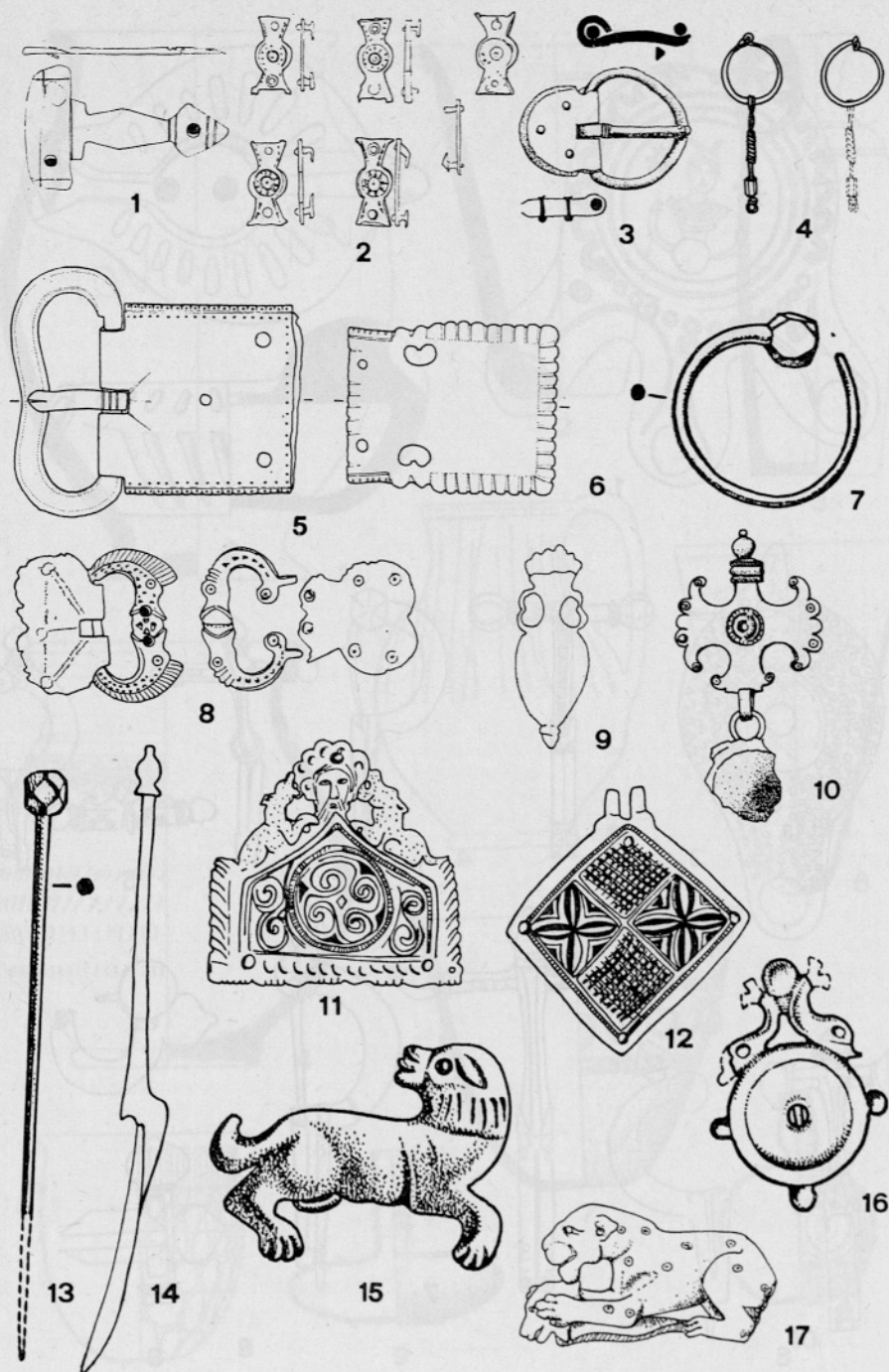
7

8

T. 3 1, 3 Ptuj; 2, 4—8 Emona I (1/2 nar. vel.)

T.4 1—3 Emona I, grob 130; 4 Emona II, grob 220; 5—6 Emona II, grob 170; 7 Emona (Jakopičev vrt), 8 Emona I; 10 Emona I, grob 858; 13, 16 Emona (šola Majde Vrhovnik); 15 Emona (Sumi); 17 Emona I; 9, 11, 12, 14 Ptuj (1—6, 8—12, 14, 17 = 1/2; 7, 13, 15, 16 = 1/1 nar. vel.) — 1—3 Emona I, Grab 130; 4 Emona II, Grab 220; 5—6 Emona II, Grab 170; 7 Emona (Jakopičev vrt), 8 Emona I; 10 Emona I, Grab 858; 13, 16 Emona (šola Majde Vrhovnik); 15 Emona (Sumi); 17 Emona I; 9, 11, 12, 14 Ptuj (1—6, 8—12, 14, 17 = 1/2; 7, 13, 15, 16 = 1/1)